शोध पत्र- अर्थशास्त्र

January 2011

भारतातील अन्नसमस्या स्वरूप कारणे आणि उपाय

* प्रा. देशमुख संदिपकुमार बालासाहेब

* अर्थशास्त्र विभाग , लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय, धर्माबाद, नांदेड

iLrkouk %&

देशात वास्तव्य करणा–या सर्व लोकांना पुरेसे अन्नधान्य उपलब्ध करून देणे हे जगातील बहुतेक सर्व विकसनशिल देशाच्या आर्थिक नियोजनाचे महत्वाचे उदिष्ट होय. तसेच देशात पुरेसे अन्नधान्य उत्पादित करणे आणि त्याचे योग्य वाटप करणे हे देशाच्या सरकारचे आद्य कर्तव्य ठरते. देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या अन्नधान्य विशयक किमान गरजा जो पर्यंत भागविल्या जात नाहीत; तो पर्यंत देशातील लोकांना मानवी कल्याण, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही हया गोष्टी प्राप्त होणार नाहीत. या करिता केवळ अन्नधान्याचे पुरेसे उत्पादनच करून भागणार नाही तर अन्नसुरक्षेचे योग्य धोरण राबविणे आगत्याचे आहे.

vUulqj{kph O;k[;k %&

tkxfrd fodkl vgoky &1986 uqlkj %&

“n'kkrhy lo ykdkuk lo dkGkr (lo oGh) fdz;kf'ky o fujkxh thou tx.;klkBh vko';d vUu /kkU; miyC/k d:u n.k Eg.kt vUu lqj{kk gk;-^^

जेंव्हा एखादा देश अविकसीत अर्थव्यवस्थेकडून विकसीत अर्थव्यस्थेकडे वाटचाल करू लागतो, तेंव्हा अन्नसुरक्षेच्या संकल्पनेचा पुढील प्रमाणे विस्तार होतो.

ifgyh voLFkk %&

मानवी जीवनाचे अस्तित्व कायम टिकवून ठेवण्यासाठी सर्व लोकांना अन्न धान्याची पर्यांप्त मात्रा उपलब्ध करून देणे.

nqljh voLFkk %&

अन्नधान्याबरोबरच डाळींची उपलब्धता करून देणे.

frljh voLFkk %& अन्नधान्य, डाळीं बरोबरच दुध आणि दुधजन्य पदार्थांची उपलब्धता करून देणे.

pkFkh voLFkk %& चौथ्या अवस्थेत अन्नसुरक्षेच्या संकल्पनेत वरील पदार्था बरोबरच भाजीपाला, फळे, मासे, अंडी, मांस, आणि मीठ इत्यादींची उपलब्धता करून देणे आवश्यक ठरते. अन्न सुरक्षेच्या संकल्पनेचा अर्थ लक्षात घेतांना खालील तथ्ये लक्षात घ्यावी लागतील. 1.देशातील सर्व लोकांना अन्नधान्याची भौतीक मात्रा उपलब्ध होणे आवश्यक असते. 2.देशातील लोकांना आवश्यक पर्याप्त खादय पदार्थ उपलब्ध होण्यासाठी त्यांच्या जवळ पर्याप्त खरेदी भाक्ती असणे आवश्यक असते.3.देशातील लोकांना निरोगी जीवन जगण्यासाठी अन्नधान्याची गुणवत्ता चांगली असावी. त्याच बरोबरच देशात अन्नधान्याची पर्याप्त मात्रा उपलब्ध असावी. 4.देशातील अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा वृध्दीदर असा असावा की, वर्तमान काळातील अन्नधान्याच्या मागणी बरोबर भविष्यातील लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होणारी आतिरिक्त अन्नधान्याची मागणी त्यातून पुर्ण व्हावी.

Hkkjrkrhy vUuleL;pk Lo:i

वर्तमान काळात भारतात अन्न समस्या परिमाणात्मक, गुणात्मक, वितरणात्मक आणि आर्थिक स्वरूपात दिसून येते. मागील चार दशकात अनेकविध प्रयत्नातून देशात अन्नधान्याच्या उत्पादनात जवळ जवळ पाच पट वृध्दी झाली आहे. त्यामुळे देशातील अन्न समस्येची तिव्रता कमी झालेली दिसून येते. 19 व्या भातकाच्या प्रारंभी भारत अन्नधान्य उत्पादनाच्या बाबतीत स्वावलंबी होता. इ.स. 1890–91 पासून 1919–20 पर्यंत भारताने 72.8 लाख टन अन्न धान्याची निर्यात तर 36.6 लाख टन आयात केली. या वरून असे स्पष्ट होते की, भारत अन्नधान्याचा एक मोठा निर्यातक देश होता. परंतू 1920–21 पासून लोकसंख्या जलद गतीने वाढू लागली. परंतू त्या गतीने अन्नधान्याचे उत्पादन वाढले नाही. 1937 मध्ये म्यानमार भारतापासून वेगळा होताच भारतामध्ये तांदळाची कमतरता भासू लागली,तर 1943 ला बंगाल मध्ये पडलेल्या भंयकर दुष्काळामुळे लाखो लोक मरण पावली. त्या दुष्काळामुळे विशेषतः बंगालवर प्रभाव पडला असला तरी अन्नधान्याची कमतरता संपुर्ण देशाला अनुभवायला मिळाली. स्वातंत्र्य प्राप्तींनतर प्रथम पंचवार्षिक योजनेच्या काळात भारतासमोर अन्न समस्येचे मोठे संकट होते. अन्नधान्याच्या किंमती जलद गतीने वाढत होत्या. इ.स. 1949–50 मध्ये अन्नाधान्याचे उत्पादन 61 मिलियन टन तर इ.स.1950–51 मध्ये ते घटून 55 मिलियन टन झाले. या योजना काळात कृषी क्षेत्रासाठी उच्च प्राथमिकता दिली गेली. त्यामुळे अन्नधान्य पुरवठयाच्या अवस्थेत सुधारणा घडून आली. काळाच्या ओघात भारतात अन्नधान्य उत्पादनात चढउतार घडून येवू लागले, त्यामुळे अन्नधान्याच्या आयातीत सुध्दा चढ–उतार घडून येवू लागले, नंतर जसजसे उत्पादन वाढू लागले तसतशी देशाची अन्नधान्याची आयात घटू लागली. मागील 60 वर्षात अन्नधान्य उत्पादनात पाच पट वृध्दी घडून आली आहे. त्यामुळे देशातील अन्नधान्य समस्येची गंभीरता कमी होवू लागली आहे. भारतातील अन्नसमस्येच्या स्वरूपाचे पुढील चार घटकात विभाजन करण्यात येते.

1- ifjek.kkRed Lo:i %&

देशामध्ये जरी अन्नधान्याचे एकूण उत्पादन वाढले असले तरी, तीव्र गतीने वाढत असलेल्या लोकसंख्येमुळे दरडोई अन्नधान्याच्या उपलब्धतेत काही विशेष बदल घडून आलेला दिसून येत नाही. 1950–51 मध्ये अन्नधान्याची दरडोई प्रतिदिन उपलब्धता 394.

9 ग्रॅम होती, तर 1980–81 साली 454.8 ग्रॅम एवढी वाढली, तर 2007–2008 मध्ये त्याचे प्रमाण घटून 442.8 ग्रॅम एवढे झाले. देशातील अन्नधान्याची दरडोई प्रतिदिन उपलब्धता पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ :– भारतीय अर्थव्यवस्था –2010 रूद्रदत्त आणि के.पी.एम. सुंदरम पा.नं. 523

2- x|.kkRed Lo: i %&

भारतात केवळ अन्नधान्याची समस्या संख्यात्मक स्वरूपात नसुन त्यात आवश्यक पोषण तत्वे, प्रथिने यांची कमतरता दिसून येते. पोषणतत्व विशेषज्ञाच्या मते संतुलीत आहारात दरडोई प्रतिदिन 3000 उष्मांकाची आवश्यकता हवी. परंतू भारतात सामान्यतः आहारातून 2000 उष्मांक प्राप्त होतात.

डॉ. सुखात्मे यांच्या मते, भारतातील नागरीकांना जितकी पोषण तत्वे मिळावयास हवी त्या प्रमाणात मिळत नाहीत. येथील लोकांना प्रथिने – 85 टक्के, लोह –70 टक्के, स्निग्ध – 30 टक्के ,जीवनसत्व अ –15 टक्के, जीवनसत्व सी व डी यांचे नगण्य प्रमाण आहारातून प्राप्त होतात. या बरोबरच प्रतिव्यक्ती प्रतिदिन आहाराची उपलब्धता भारतात प्रत्येक राज्यात असमान प्रमाणात आढळून येते.भारतात लोकांना बाजरी, मक्का, जवस, वटाना, इ. अपोष्टीक अन्नधान्यावर जास्तीत जास्त अवलंबून रहावे लागते. येथील लोकांच्या आहारात पोश्टिक अन्न –गहु, तांदुळ तसेच दुध, मासे, अंडी, फळे, भाजीपाला इत्यादीचा अभाव दिसून येतो. याचे कारण दारिद्रय आणि अल्प दरडोई उत्पन्न होय. त्यामुळे ते पोषक पदार्थ खरेदी करू शकत नाहीत. तसेच काही लोक धार्मिक कारणावरून अंडी, मांस, मासे यांचे सेवन करीत नाहीत. तसेच ब–याच लोकांना संतुलित आहारा विषयी माहिती सुद्धा नाही.

3-forj.kkRed Lo: i %&

भारतातील अन्न समस्या निर्माण होण्यामागे दोषपुर्ण वितरण व्यवस्था महत्वपुर्ण ठरते, देशातील अन्नधान्य योग्य किंमतीला आणि योग्य वेळी वितरीत न करण्यामुळे अन्न समस्त्र निर्माण होते. अन्न धान्याचा पुरवठा, किंमत नियंत्रण आणि त्याची विक्री या संबंधी सरकार विशिष्ठ धोरणाची अंमलबजावणी करून सद्धा सरकारी कर्मचा–यांच्या भ्रष्टाचारामुळे वितरण व्यवस्था फलो ठरली आहे. Mk- d ,u- jkt यांच्या मतानुसार देशात अन्नधान्याची कमतरता नाही परंतू सरकारचा अदुरदर्षीपणा आणि प्रशासकीय भ्रष्टाचारामुळे अन्नधान्याचा अभाव दिसून आणला जातो.

4-vkfFkd Lo: i %&

अन्नसमस्या निर्माण होण्यास अर्थिक बाजू महत्वाची ठरते. अन्नधान्याच्या किंमती दिवसेंदिवस वाढत आहेत.परंतू लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होतांना दिसत नाही. दरडोई उत्पन्नाचा स्तर कमी असल्यामुळे देशातील गरीब लोकांना दोन वेळचे पुरेसे भोजन देखील मिळत नाही.

Hkkjrkrhy vUu leL;ph dkj.k

भारतात घडून आलेल्या हरितक्रांती नंतर जरी अन्नधान्याच्या उत्पादनात आणि उपलब्धतेत वाढ झाली असली तरी अन्नसुरक्षिततेचे निकर्ष लावले असता, भारतात अन्नसुरक्षिततेची समस्या गंभीर दिसून येते. त्यामुळे भारतातील अन्नसमस्येची कारणे अभ्यासणे आवश्यक ठरते. ती कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

1-ykdl [;r tyn xrhu gk.kkjh ok< %&

भारतात अन्नसमस्या ही अन्नधान्याची मागणी आणि पुरवठा या मधील तत्कालीन असंतुलनामुळे निर्माण झाली नसूनअन्नधान्याच्या उपलब्धतेवर वाढत्या लोकसंख्येच्या दबावामुळे निर्माण झाली आहे. भारतात अन्नधान्य उत्पादन वाढीपेक्षा लोकसंख्या वाढीचा दरअधिक दिसून येतो. त्यामुळे भारतातील अन्न समस्येचे प्रमुख कारण लोसंख्येतील अपर्याप्त वाढ होय. म्हणून आपणास असे म्हणता येते की,सुमारे 200 वर्षापुवी थॉमस माल्थस यांनी लोकसंख्या विषयक मांडलेला सिध्दांत भारतातील अतिरिक्त लोकसंख्यावाढ व निर्माण होणारी अन्नसमस्या हया दृष्टीने खरा ठरत असल्याचे कळते.

2- /kkj.k {k=krhy vkf.k ifr gDVjh mRiknukrhy ?kV %&

लोकसंख्या वाढीमुळे शेतीच्या धारण क्षेत्रात सतत घट होत आहे. लोकसंख्यावाढीमुळे जमिनीचे तुकडीकरण आणि विभाजन होत चालले आहे. तसेच वाढते शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण यामुळे पिक लागवडीखालील शेतजमिनीचे प्रमाण कमी होत चालले आहे. त्या व्यतिरिक्त भारतात प्रति हेक्टरी अन्नधान्याचे उत्पादन विकसित देशाच्या तुलनेत फार कमी आहे.जंगलाचा –हास, धारण क्षेत्रातील घट, अयोग्य शेती लागवड पध्दत यामुळे शेतीच्या प्रति हेक्टरी उत्पादनात घट दिसून येत आहे. त्यामुळे भारतात अन्नसमस्या अजुनही दिसून येत आहे.

3- uSlfxd ldV %&

भारतात येणारी नैसर्गिक संकटे – दुष्काळ, महापुर, अतिवृष्टी, चक्रीवादळ, पिकांवर पडणारे रोग –किडींचा प्रादुर्भाव आणि आळयांची समस्या इ. मुळे पिकांची हाणारी हानी आणि त्यातुन उत्पादनात घट होउन अन्न समस्येत वाढ होत आहे. राष्टीय व्यावहारिक आर्थिक शोध परिशदेच्या अंदाजानुसार पिकावर येणारे रोग,त्यावरील कीड, उंदीर आणि पशू पक्षी यामुळे देशातील अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा 15 टक्के भाग नष्ट होतो. तर केवळ उंदरामुळे एकूण अन्नधान्य उत्पादनाचा जवळ जवळ 8.5 टक्के भाग नष्ट होतो.

4- miHkkx lo;he/; cny %&

मागील 60 वर्षाच्या काळात लोकांच्या उत्पन्नात वाढ घडून आल्यामुळे त्यांच्या उपभोग सवयीमध्ये बदल घडून आलेला दिसून येतो. त्यामुळे मक्का, ज्वारी, बाजरी, जवस, इत्यादीची मागणी घटून तांदुळ, गहु, डाळ इत्यादींची मागणी वाढली आहे. भारतात गहु आणि तांदळाचे उत्पादन वाढुनही त्यांची कमतरता अजुनही दिसून येते.

5- nks"kiw.kZ vUu/kkU; forj.k O;oLFkk %&

भारतात अन्नधान्य समस्या ही अपर्याप्त अन्नधान्य उत्पादनामुळे निर्माण झाली नसून ती दोषपुर्ण अन्नधान्य वितरण व्यवस्थेमुळे निर्माण झाली आहे असे म्हटले जाते.पर्यांत उत्पादन जर झाले नाही तर व्यापारी आणि उत्पादक अन्नधान्याचा साठा करतात त्यामुळे बाजारात अन्नधान्याची उपलब्धात कमी होउन किंमती वाढतात. तसेच आज अनेक छोटे मोठे शेतकरी भविष्यात आपल्या शेती मालास योग्य आणि रास्त भाव मिळावा म्हणून त्याचा साठा

करीत आहेत. अशा प्रकारे शेतकरी आणि विशेषतः व्यापारी अन्नधान्याचा साठा करून त्याची कृत्रिम टंचाई निर्माण करीत आहेत.

6- iHkkoh d"kh /kkj.kkpk vHkko %&

भारतात अजुनही प्रभावी कृषी धोरणाचा अभाव दिसून येतो. जेंव्हा देशात अन्नधान्याची समस्या निर्माण होते, तेंव्हा देशाचे सरकार अनेक पाउले उचलून अन्नसमस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करते. परंतू समस्येचे निवारण होताच त्यावरील लक्ष कमी करते. त्यामुळे अशा प्रकारच्या समस्या वारंवार देशात दिसून येतात. अशा प्रकारे प्रभावी कृषी धोरणाच्या अभावी अन्नधान्य उत्पादनात चढ उतार होतात. त्यामुळे अन्नसमस्या निर्माण होत आहे.

7- brj dkj.ks %&

देशात अन्नसमस्येचे अन्य कारणेही दिसून येतात. त्यात भारतीय परंपरागत शेती पध्दती, आधुनिक यंत्रसामुग्रीचा अपर्याप्त वापर, आधुनिक शेती अवजारांचा अभाव, देशातील जलसिंचन अभाव, शेतक—यांजवळील शंडवलाचा (पैसा) अभाव,अत्यल्प कृषी वित्तपुरवठा इत्यादीमुळे शेतीतील उत्पादन अल्प दिसून येते. देशातील वाहतूक सेवेचा प्रश्न, व्यापारी लोकांची मक्तेदारी, व्यापा—यांच्या कृत्रिम टंचाईला बडया राजकीय नेत्यांचा असलेला अप्रत्यक्षपणे पाठिंबा यामुळे देशात अन्नसमस्या निर्माण होत आहे. तसेच गोदाम व्यवस्थेतील अस्वच्छता, उंदराचा व अन्नकीडींचा प्रश्न,त्यातून होणारी अन्नधान्याची नासाडी हयामुळे देशात अन्नसमस्या निर्माण झाली आहे.

Hkkjrkrhy vUuleL;k nwj dj.;klkBh mik; ;ktuk

1-mRiknukr ok< dj.ks %&

अन्नधान्याचा अभाव नष्ट करण्यासाठी मुलभूत उपाय म्हणजे अन्नधान्य उत्पादनात वाढ करणे.त्यासाठी सुधारीत बी — बीयाणांचा वापर करणे, कीटकनाशके, खतांचा वापर करणे, शेती जमिन योग्य प्रकारे कसणे, —त्यासाठी आधुनिक यंत्राचा वापर करणे, आधुनिक कृषी अवजारांचा वापर करणे, धारण क्षेत्राचा विस्तार करणे,कृषी संशोधनावर लक्ष केंद्रित करून त्याचा शेतीत उपयोग करणे, सिंचन सुविधेत वाढ करणे, माती परीक्षणाचा उपयोग करणे, मोठया पिकांचे उत्पादन करणे,(गहु, तांदुळ उस, हळद) इत्यादी प्रकारे शेतीचे नियोजन करून उत्पादनात वाढ घडवून आणणे आणि देशातील अन्य समस्येचा प्रश्न दुर करणे.त्यासाठी शेतक—यांना आवश्यक वित्तीय सेवा पुरविणे,

2-lkoZtfud forj.k O;oLFkk l/kkj.kk dj.ks %&

अन्नधान्य उत्पादनात वाढ करण्या बरोबरच त्याच्या वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करणे अत्यंत आवश्यकआहे. सरकारने अन्नधान्याचा मुख्य व्यापार स्वतः हातात घेवून स्वस्त धान्य दुकानातील गैरव्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे, उपभोक्ता सहकारी समिती मार्फत अन्नधान्याचे वाटप करणे, सुरक्षित गोदामांची निर्मिती करणे, साठेबाजी करणा—यांवर कडक कार्यवाही करणे, दारिद्रय रेशेखालील लोकांना आवश्यक अन्नधान्याच्या पुरवठा करणे इत्यादी मार्फत सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करणे.सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत अशाप्रकारे सुधारणा केली जावी, की त्यामुळे संपुर्ण वर्षभर अन्नधान्याच्या किंमती स्थिर असाव्यात, त्यासाठी योग्य किंमत देणा—या दुकानाची संख्या वाढवावी तसेच त्यात कुशल आणि इमानदार सरकारी कर्मचा—यांची नेमणुक करावी.

3-ykdl[;k ok<hoj fu;=.k &

लोकसंख्या जल्द गतीने होणारी वाढ रोखल्या शिवाय अन्नधान्य समस्या सोडवणे आपल्यासाठी निरर्थक ठरेल, सुमारे 200 वर्षापुर्वी थॉमस माल्थस यांनी आपल्या लोकसंख्या सिध्दांतात असे स्पष्ट केले होते की,वाढत्या अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे जगाला अन्नधान्य समस्येला तोंड द्यावे लागणार आहे. म्हणून माल्थसचा हा सिध्दांत भारतातील अतिरिक्त लोकसख्यावाढ आणि निर्माण झालेली अन्नसमस्या हया बाबतीत खरा ठरत आहे, असे म्हणण्यात हरकत नाही. म्हणून अन्नसमस्या रोखण्यासाठी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे.

5- xzkeh.k m|ksxkpk fodkl

ग्रामीण भागात निर्माण झालेली बेकरी दुर करण्यासाठी ग्रामीण उद्योगाचा विकास करणे आवश्यक आहे. कुटीर व लघु उद्योगाचा जर विकास झाला तर भुमी वरील अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार कमी होउन ग्राम वासियांचे राहणीमान उंचावेल, त्यामुळे दरडोई उत्पन्नात वाढ होवून त्यांची अन्नधान्य विशयक मागणी पुर्वी पेक्षा वाढेल त्यातून त्यांना संतुलीत आहार प्राप्त होईल.

6- lkBckth vkf.k uQ[kkjhoj fu;=.k

अन्नधान्याची व्यापारी लोकांकडून होणारी साठेबाजी आणि त्यातुन निर्माण केली जाणारी कृत्रिम टंचाई यामुळे व्यापारी लोकांचा अतिरिक्त नफा वाढतो.अन्नधान्य असतांना सुद्धा अन्नधान्याची कमतरता दाखवून नागरीकांची त्यातून लुबाडनुक केली जाते. त्यामुळे नफेखोरी निर्माण होते.हयावर सरकारचे नियंत्रण असणे आवश्यक आहे.

7- vUu/kkU;kP;k fdaerhr fLFkjrk

देशातील अन्नधान्याच्या किंमती विशिष्ट काळात सरकारद्वारा नियंत्रीत केल्या जाव्या त्यामुळे देशातील लोकांची अन्नधान्य समस्या कमी होवू शकेल.

8- vUu/kkU;kph vko';drk vlY;kl vk;kr dj.ks

देशात अन्नधान्याची समस्या निर्माण झाली तर देशाच्या सरकारनी चांगल्या आणि दर्जेदार अन्नधान्याची इतर देशाकडून ताबडतोब आयात करावी. तसेच भारतातील अन्नसमस्या दुर व्हावी यासाठी देशाचे सद्याचे सरकार अन्न सुरक्षेविषयी एक प्रभावी कायदा आंमलात आणणार आहे. त्यातून देशात निर्माण होणा—या अन्नसमस्येला दुर करण्यास निश्चीतच मदत होईल अशी अपेक्षा करता येईल. अशा प्रकारे भारतातील अन्नधान्य समस्येवरील उपाय सुचविता येतील.

संदर्भ ग्रंथ

1. Agriculture Economics - J.P. Mishra. 2. Indian Economy - 2008. Ruddar Datt and KPM Sundhram 3. Indian Economy 2010. Pratiyogita Darpan 4. Indian Economy 2010, Mishra - Puri 5. Economic Servery 2009-2010